(अध्याय-3)

(1)

अथविंवरणोवृत्ती पाठप्रायप्रारंभः।

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(2)

कौ॰ टी॰
१

श्रीगणाधिपतयेनमः श्रीगुरुभ्योनमः प्रत्ययः आधिकारेणास्यप्रयोजनमाह परित्विति॰ अनेकस्येतिप्रत्यासत्त्या अपरो
तिपः प्रकारेणाख्यास्याश्रयेत पुतनप्तनप्यनाख्येतिनपः प्रकारेणास्यार्थः एवंचगौरवातिव्याप्त्यादिदोषपरिहारायाधिका
रएवकर्त्तव्यस्तत्त्या चप्रकृत्यादिष्वतिप्रसंगइतिभावः तमाश्रित्य पतिनन्विति॰ विधीयमानस्यसनादेः प्रथमांततयाप्रत्य
यइत्यनेनसामानाधिकरण्यादेकवाक्यतयासंज्ञासंबंधः अन्येषांतुविविभक्तित्वाद्वाक्यभेदेनैवसंज्ञासंबंधइतिभावः संभ
वत्येकवाक्यत्वेएववाक्यभेदोदोषोनत्वसंभवइतिसमाधत्तेनैतदिति॰ ननुविविभक्तित्वात्कथंप्रत्ययइत्यनेनतेषांसंबंध
इत्यतआहविभक्त्यंतरेति॰ ननुसनादिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतयासंज्ञानभविष्यतीत्यतआहसनादीति॰ अ
स्याप्रधानत्वेपिअन्यत्रसंस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वेऽविरोधइतिभावः ननुप्रकृतीनांप्रत्ययविधावुद्देश्यत्वात्तासा
मेवसंज्ञायामप्युद्देश्यत्वंस्यान्नतुप्रत्ययानामितिचेन्न॰ समानविभक्तिकत्वेनप्रत्ययानांक्रमोद्देश्यतयाविभक्त्यंतरा
ध्याहारेणप्रकृत्यादीनामपितत्संभवादित्यभिमानः श्लाघादिविशेषणस्यप्रत्ययसंज्ञाकुतोनोद्भावितेत्यतआहउ
पाधिशब्देनेति। तुल्यन्यायत्वादिति॰ प्रत्ययनिमित्तत्वेनप्रकृत्यानुल्यन्यायत्वमित्यर्थः एवंचोपाधिषुनउद्भावनेनैववि
शेषणेष्वुद्भावितेवेतिभावः तदंतवाच्यः। प्रत्ययांतवाच्यतइत्यर्थः। समानशब्दइति। प्रयोगेभिन्नशब्दबोध्यतादृ एम॰
शायांसमानाधिकरणशब्दबोध्योयः असौप्रत्ययांतशब्दवाच्यः सत्रुपाधिरुच्यतेइत्यर्थः १ यापंचालानांविषयः १

(2A)

पांचालइत्यत्र देशोदतिहरिरित्यादौ चस्त्वादिः पशुः नानार्थत्वात्संदेहवारणाय इतिहरिः श्वेत्यादौ विशेषनियमार्थापत्त्यर्थं प्र
तिपत्तये वा कचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोपि । आप्याम पत्यकर्त्रादीनामुपाधित्वव्यावृत्तिः श्लाघादिव्यावृत्तिश्च श्ला
घादीति । आदिना धातोः कर्मणः समानकर्तृकादित्यादि अत एव तदसमानाधिकरणमेव गार्गिकया श्लाघते इति पदांतरा
भिधेयं च तत्प्रयोगे च बुद्ध्योः साधुत्वमेवार्थविशेषउपाधिरित्यादिकात्यायनवचनमिति भाष्यवार्त्तिकनात्यर्थटीकायांवाच
स्पतिमिश्राः न च महत्त्वादीनामिति । न च प्रातिपदिकत्वाभावः फलं ध्याप्रातिपदिकादित्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्वज्ञा
पनात् । ननु प्रतिसंज्ञि परश्चेत्युपस्थानात्प्रत्यस्तादृयोः वधिविशेषानुपादानेपि संनिधानात्तेनादेरेव परे भवंति इत्यत आ
हनचेति । पुनः पदिति शेषः समासे इति । नित्यसमासइत्यर्थः लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्यनियमाभावापाधेरपि परत्वा
भावइत्यन्वयः तत्र हेतुमाह अस्मिन्नस्येवेतितदनूपसाधुत्वस्येव विधेयत्वमितिभावः विधायकत्वाभावादिति पदत्वादिवि
धापकत्वाभावादित्यर्थः तद्विधापकत्वे प्याह अर्थस्यैवात् । पपाठत्वमिति । तेषामनवकाशत्वेन बाधकत्वमितिभावः
पर्यायेत्योति । योगपद्येहि विरोध इति भावः सन्नादीनां परत्वबोधनेनैव सूत्रोपपत्तौ सन्न्निरित्यादेर्विभक्तिविपरिणामादिना
र्थांतरवर्णनमनुपपन्नमित्यत आह शब्दांतरापेक्षमिति प्रकृत्यपेक्षंत्विति । तासांपंचम्यंतत्वादिति भावः ननु राजा
दीनामपि प्रातिपदिकादितिनिर्दिष्टत्वात्प्रत्ययसंज्ञामांपरश्चेत्यस्यप्राप्तौ कथमुपसर्जनं पूर्वमित्येतन्नावकाशमत

(3)

१ एवं च परस्थे त्वपरत्वादुपपदस्य परत्वं स्यादिति वदन्नपि यदश्चिंत्यः समासे उपसर्जनं पूर्वमिति सूत्रस्यैव तदपवादत्वेनैव बाधकत्वात् एतेनोपपदांशे त्वं वकर्णयोरिति भाष्योक्तहेतुरेवो विपरीतः वस्तु
तस्तु हरतेरिति केवलस्यैव प्रकृत्यादि दोषसंभवेन प्रकृत्यंशे गुणिजिज्ञासुहेतुरेवस्यानावश्यकत्वेस्य प्राथम्यत्वमिवत्स्यं वकर्णयोरिति सूत्रस्य प्रतिपदोक्तत्वात् तस्य प्राथम्यत्वाद्वक्तिबोध्यं १

कै॰ टी॰ आह मोक्तुं व्रजंतीति॰ अत्र समासाभावेनउपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः॰ अर्थे परत्वात् संभवतो क्त्वाराहु उपाधिनाचि
२ नइति॰ स्वरांतरमिति यो न वक्ता शक्तद्विषयो माभूत् तस्य वकाशविषयेनु स्यादिति तात्पर्यं॰ न च प्रातिपदिकाङ्गातोरित्यनेन सर्व
प्रकृतिनिर्देशात्तदंशे तस्यावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यं॰ स्वरांतरगतं नित्यत्वं बाधित्वा पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात्तदि
द्धेति॰ टकित्वोपदइत्यनुवादेन टकोविध्यनुमानवदित्याप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानानुमानमिति भावः॰ ननु कुतश्चित्सूत्रं
स्यादिविधिर्नास्तीति कथमंगत्वमत आह आत्तेपादिति॰ तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः॰ पूर्वोपेत्तेपि
परत्वे इति॰ अनुमितो विधिः सामान्यत एव॰ पूर्वोद्देशेन तु परत्वमात्रविधानं॰ वस्तुतो ठगादेर्मानांतरेणासिध्या भवतु त
द्विध्यनुमानं प्रकृत्यादीनां तु मानांतरेणासिद्धत्वात् तद्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति भावः॰ चिंत्यमेतदिति॰ इत्यादयः प्रत्यय
संज्ञा भवंति ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दांतरेभ्यो वा परे भवंति॰ तत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव
विधानं शाब्दं प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानं॰ अत एव सर्वोपि विशिष्टविधिरेवं प्राप्ताप्राप्तन्यायेन तु
कस्यचित् गुणविधित्वमिति मीमांसकाः॰ न हि यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायलभ्यविधेयत्वमं
वगम्यते इत्यत्र मानमस्तीत्यंगसंज्ञाप्रयोजनमेवानुविधिग्रहणसामर्थ्यान्न्यायलभ्यविधेयत्वस्याग्रहः॰ स्त्री इयती एम॰
त्यादौ इदमनिरूपितांगत्वस्य दुर्वारत्वेन व्यावर्त्याभावादिति चेन्न भुनक्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहणस्यावश्य २

(3A)

कत्वादिस्ताशय्यात्भूतविभक्त्याः सिद्धत्वबोधकविभक्त्याऽननुभिन्नेवाक्ये स्वसंस्कारं प्रतिप्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह वाक्य
भेदेनापीति । द्वितीयवाक्यस्यापि गुप्तिवृक्षि ध्योयः सक्तुप्रसमयइत्येवंरूपस्यैवस्वीकारेण तत्रापिभूतविभक्त्यानिर्देशान्म
राध्यमेवप्रकृत्यादीनामिति भावः तेषामेवतां प्रति प्रयोजकत्वेहेतुमाह संज्ञासंबंधेति । नचद्वितीयवाक्येयोग्यविभक्त्या
विपरिणामः योग्यविभक्तिनिर्देशेषु सक्तादिषु वाच्यतां प्यादितिभावः युक्त्यंतरमप्याह द्वयोश्चेति । प्रत्ययसंज्ञायाः संनि
त्वेनप्रत्ययापेक्षावत्प्रकृत्याद्यपेक्षायामपि प्रकृत्यादीनां प्रत्ययाविधौ निमित्तभावेनोपस्थितानां संज्ञां प्रत्यपेक्षाभावा
त्प्रत्ययसंज्ञानेत्यर्थोनिमित्तिकार्यो यत्वादिसनेनप्रतिपादितइत्यर्थः उभयाकांक्षया संबंधस्यान्याप्यतरत्वादिसभि
मानः वसक्ततस्कगुपादिभ्यः सन्प्रत्ययः परो भवतीत्येवंविशिष्टस्यसंज्ञिनएकवाक्यतयाविधित्वसंभवात् भिन्नवाक्यत्वे
मानाभावात् न प्रकृत्यादीनां संज्ञा । न ह्युद्भिदायजेतेत्यादीनां मक्षेपसंबंधत्वाभाय वाक्यभेदं मन्वते स्यापविरुः तत्रोद्दि
ष्टसंज्ञाविशिष्टस्यैव यागस्यविधानात् शब्दार्थयोरभेदाद्युनान्वयायोग्यतानापिलक्षणा अस्य पाऽसतः संज्ञानु
पपत्तिवत्स्वाधुदात्तस्यापि विधानासंभवात् प्रत्ययस्वरश्चतासेर्वृत्ति संनियोगशिष्टइति लुटः प्रथमस्येति सूत्रशे
षस्यभाष्यविरोधः पदैवनास्तिः प्रवर्त्ततेतदैवोदात्तत्वयुक्तइति कैयटः किंच संज्ञिनमुद्दिश्यसंज्ञाविधानेपूर्वबु
द्धिविषयस्यसंज्ञित्वमर्थस्यपूर्वोच्चारितः संज्ञीसत्तनोमांसपिंडस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियतेसतोहिकार्यिणः कार्येण

(4)

कै॰ टी॰ मवृत्तत्वमित्यादिभाष्यसंमतत्वेपि प्रकृतेऽस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादिवत्संज्ञाविशिष्टविधाने बाधकाभावात्॰ अयमेव
२ निमित्तिकार्यार्थत्वादिति भाष्यस्यार्थः॰ अयंभावः निमित्तिनोऽनिर्ज्ञातत्वात्तेनैकवाक्यतया विशिष्टविधिसंभवः निमि
त्तिष्वन्वयेतु वाक्यभेदाभिधानं नेत्यस्याः संबंध इति॰ प्रतिपादकानामिति॰ अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके प्रसिद्धानामित्यर्थः॰ उ
पायभावेनेति॰ काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाश्रित्यान्वाख्यानादित्यर्थः॰ तदनुगुणेति॰ तत्रनिमित्तित्वानुगु
णाप्रथमा॰ अन्याः प्रायेणानिमित्तत्वानुगुणा इत्याहुः॰ बहुषु निर्धारितेऽन्तरोऽनुपपन्न इत्यत आह किं यदिति प्रधाने कार्यसं
प्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादित्यनेन न पौनरुक्त्यमाशंक्याह॰ प्रत्ययसंज्ञेति॰ पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकांक्षामंगीकृ
त्यप्रकृत्यादीनां निरपेक्षत्वात्संज्ञाऽभाव इत्युक्तं। इदानीं तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेषु आकांक्षा नास्तीति प्रतिपाद्यत
इति विशेष इति भावः॰ वाक्यभेदाभिधानेत्यस्या असंबंध इति प्रागुक्तं अनेन तु तत्रान्यप्रसक्तत्वभाव एवोच्यत इति विशेष
इति तत्वं भाष्ये कियोपातीति इतरस्य वैकल्पिकत्वात्तदप्रयोगः उभयोः संप्रत्ययो भवतीति तत्र कथयितुः संप्रत्ययस्तन्
मूलकप्रयोगः तथात्रापि आचार्यस्तेनैव तात्पर्येणाप्रयुक्तवान् शिष्याणां च तथैव बोध इति भावः॰ प्रयोजनकृतमि
ति प्रयोजकत्वकृतं॰ प्रेरणकृतमित्यर्थः॰ भाष्ये यथा पुनरित्यव्ययं अस्तु पुनरित्यर्थे॰ किंकृतमिति प्रेरकत्वाभावादि एम॰
ति भावः॰ अपूर्वेपि देशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह तदर्थत्वादिति॰ तन्निष्पादकत्वादित्यर्थः॰ प्रयोजकत्वादिति प्रयुक्त २

(4B)

स्तत्वात्तन्निमित्तत्वादित्यर्थः प्रधानत्वाच्चेति अपूर्वोपदेशादित्यर्थः योग्यतासंभवादिति। समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यतासंभ
वादित्यर्थः प्रधानत्वा। नहि परत्वनिमित्तेति तच्चाप्येत्यर्थः तथाहि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः अपि
तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तपरत्वमिति इदं चिंत्यं राजपुरुषइत्यादौ प्रत्ययत्वाभावेपि पुरुषपदस्य परत्वदर्शनात् अकृचामिति
अकृचः प्रत्ययपत्व फलं प्रत्ययस्यादितीत्वं परविज्ञाननिमित्तपरस्येति परिभाषा प्रत्ययसंज्ञा चास्यालिंगं॰ प्रत्ययसंज्ञकः
परोभवतीत्यर्थ इति भावः अंतरंगत्वात्स्यानीति अंतरतम्येनेत्यर्थः आद्युदात्तत्वं तु तत्रादौ चरितार्थमिति भावः साही
ति॰ प्रत्ययविधानेन परत्वेन च प्रतिबध्येत्यर्थः शकारस्येत्संज्ञार्थमिति॰ अत एव तृण्हइत्यादिनिर्दिष्टनिर्देशाः संगच्छंते॰
श्नमः शाकारस्य श्नान्नलोपइत्यत्र विशेषणार्थमिति भावः नन्वेवं परविज्ञानादिति पंचमी अनुपपन्नाहेतुत्वाभावा
दत आह फलमपीति माध्येन च विकारागमां परत[illegible] तदुत्तरं संभवंतीत्यपाठइत्याशयः अत आहुः प्रत्ययइत्या
दीनां प्राणामप्यधिकारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितौ एकवाक्यतया युगपदेव तत्र यावतां विधानस्य प्राप्तत्वेन नान्योन्यं प्र
त्यन्योन्यस्योद्देश्यतापत्त्येति कथं प्रत्ययसंज्ञाभाः परत्वफलं कथं वाद्युदात्तत्वमिति॰ अत एव लुटः प्रथमस्येत्यादिसू
त्रस्थभाष्याविरोधस्तस्मादयमर्थः स्थानषष्ठ्यादिभिर्दिशाकांक्षाभावादिकारादीनामभावेन परइत्यस्यासंबंधे संनि
योगशिष्टन्यायेन प्रत्ययइत्यादीनामप्यसंबंध इति परविज्ञानादित्यस्य तत्संनियोगशिष्टत्वादित्यर्थः क्वचित्तु तत्र

"Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(5)

कौ· टी· हइत्यादिनिर्देशान्न्यासयोरितिज्ञापकाच्चसंनियोगशिष्टन्यायानित्यत्वेनप्रवर्त्ततएवसंज्ञेतिदिक्· एतदेवध्वनयन्विका
४ रागमेघुरश्चेत्यस्याप्रवृत्तिंप्रश्नमुखेनोपपादयतिभाष्येकिंपुनरितिपूर्वोदितस्येति· स्थानसंबंधस्यावयवसंबंधस्य
चेत्यर्थः आनंतर्यसंबंधेइति· धातोरितिपंचमीनिर्देशेनपरविधानमुपपद्यतइतिभावः ननुधातोरित्यनुवृत्त्याक्यपोनु
वृत्त्याचवाक्यभेदेनप्रत्ययस्यापिविधानेस्यादतआहकृतयोरेवेति· नन्वनुवृत्तप्रकृतेरपिविभक्तिविपरिणामेनषष्ठ्यं
तविशेषणात्तपाकृत्यंप्रत्ययविधिरतआहप्रकृतिप्रत्ययेतिननुहंतिनाधातुविशेषणात्कथंक्षातुमात्राग्रसंगेतआ
हहंतेरितिभाष्येयः स्वमर्थमिति· प्रत्यायकत्वंचशब्दस्यस्वार्थविषयमेवगृह्यतेयोग्यत्वादित्यर्थः पूर्वोपात्तेति। योगि
कार्थस्यशब्दस्यसंज्ञात्वेनविनियोगकालेशब्दस्यस्वार्थविषयमेवगृह्यतेयोग्यत्वादित्यर्थः पूर्वोपात्तेति। योगिका
र्थस्यशब्दस्यसंज्ञात्वेनविनियोगकालेशब्दस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वांगीकारेणपूर्वोपात्तयौगिकार्थत्यागादित्यर्थः संज्ञा
नांकृत्रिमत्वात्तस्यपूर्वोपातत्वंबोध्यंप्रकारांतरं· अन्यत्रशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वेपिमहासंज्ञाविषयेतादृशयर्थवच्छ
ब्दस्यैवतत्त्वमित्यादि· दुरुत्तरत्वादिति· अन्वयव्यतिरेकाभ्यांवाच्यद्योत्यार्थभावनिश्चयेनतेषामर्थवत्त्वाभावेशंकिते
प्रकृत्यर्थएवास्याप्यर्थइत्यसदुत्तरमित्यर्थः स्वार्थेइत्यस्यचार्थराहित्येएवतात्पर्यमितिभावः कादीनांकेनापिप्रत्या एम·
प्यमानत्वाभावात्कर्मव्युत्पत्तावपिकृप्यंतेषांप्रत्ययत्वमर्थस्यैवतुतत्प्रतीत्यतआहअभिधेयेति·अभिधानंश ४

(5A)

द्वः एकस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह एक एवेति निपातनादिति । वस्तुतोंतर्भावितण्यर्थात्प्रपद्य इति वक्तुमु
चितं । प्रत्ययस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्वं नागमानामिति भावः । वधनमविरंगपादे शानामपि नस्वीया
र्थप्रत्यायकता । किंतु स्वार्थप्रत्यायकत्वमेव अत एव कोशादौ तेषां पृथग्पाठो निर्देशः । अत एव वचनस्य शब्दादपि नाभिश
व्दप्रकारकत्वं इदर्थबोधो नाभिहित इति न तु कदाचिदपि न भाहिन इति येपि शास्त्रानभिज्ञास्तेपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्र
तिपंति । एतदर्थमेव भाष्येस्वमर्थमित्यत्रस्वमिति पदोपादानं । स्थानिनोनपत्वादन्येन प्रत्याप्यमानार्थकोपिनेति
दिक् । परस्य । पंचमीति परशब्दाध्याहार एव आरब्धस्तेनेन तु पूर्वशब्दाध्याहारोगापोधृगितादावपिषष्ठ्यास्त्रानंत
र्योर्थत्वेन धातोरिति पंचम्या पूर्वंवदेव परशब्दाध्याहार इति भावः परशब्दाध्याहारे तोतितदर्थघटितवाक्यार्थस्य ए
कदेशस्य वृत्तिस्वीकारे दोषस्यः एवं पूर्वशब्दाध्याहारे दोषपि वाख्येयं पूर्वशब्देति व्याख्यानं दुर्लयमिति भावः । आ
नंतर्यस्येति । हल्ज्ञोनंतरा इमादौ तस्याव्यवहित पर्यायपत्वादिति यः प्रत्ययनियमेऽन्येषां परदेशनियमस्याज्ञानादभि
मतं देशनियमं दर्शयति । बहुलं वेति । पंचमीनिर्देशे मध्यशब्दाध्याहारासंभवादाह यवक्रीति ब्रीहिशाल्योढागि
माद्रो । अव्ययस्त्वं नाभ्यामित्यादौ प्राक्कडारिस्तु पादानं विनाटेः प्राकृविवेरसिद्धिः क्रृपं नियमो तत्र आह अव्ययेति मध्य
स्वतत्रादि प्राग्रूप एवव्यश्रयोव्याख्यानादित्यभिमानः केचित्तु प्राक्कडारित्यावर्तनियमो व्याख्येयः इत्याहुः प्राक्कडारि स

(6)

कै॰ टी॰ पादानात्कथं मध्यमात्रापेक्षो नियमो तत्राह मध्यमात्रेति॰ मध्यांतरे इति व्रीहि शब्दे रेफकारयोरीकारहकारयोर्मध्ये चस्या
५ दितिभावः सामान्यनियमाश्रयणे तदुपस्थितिवीजमाह पन्मध्यसामान्यमिति॰ नन्वेवं देशनियमे बहुजादीनां निपत
देशत्वं न स्यात् किंच देशनियमासंभवः प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वादित्यभिप्रेत्य भाष्ये एवमपीति तदाशयमा
ह बहुजकयोरिति॰ नन्वेवं देशो नियम्यत इति भाष्यमनुपपन्नमत आह प्रत्ययनियमेपीति॰ ननु देशनियमेऽप्र
धानसंकोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसंकोच इत्यप्रधानसंकोचापेक्षया प्रधानसंकोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम
एवोचित इति चेन्न। अगंत्वनामंतेनिवेश इति न्यायेन तद्ग्रस्यैवैव कारनिवेशात् कर्मणि इत्यादौ सूत्रकारस्य प्रधानसं
कोचकप्रत्ययनियमे एव तात्पर्याच्च किंच लोकेपि प्रधानस्य राजादेरेव स्थाननियमादि दृश्यते राजा तत्रैव स्थेयमित्यादिप्रकारे
णेति दिक् भाष्ये सकृदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति॰ प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विनिगमनाविरहाद्वा तस्मादिति॰ ते प्राक् धातोरि
त्यादौ उत्तरांशविकल्पायाइवपरश्चेति कृतेपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृतेरेवोत्तरांशविकल्पायाइवचस्तत्राभावेषष्ठ्यं
शविकल्पायाः प्रवृत्तिरिति गूढोभिप्रायः॥ उक्तमभिप्रायमजानानः शंकते भाष्ये सततस्तत्रेति कार्यशब्ददर्शनाश्रयेणावेष
य्यमित्याह पत्रेति उत्तरस्येति षष्ठीनिर्देशादिति भावः स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनेत्यत आह नित्याइति॰ एम॰
नन्वेकस्याः षष्ठ्याः अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह प्रदेशेष्विति॰ नत्रत त्रोपस्थितं भिन्नं॥ भिन्नमेवेत्यर्थः उत्तरस्यभावो ५

भवतीतिभावः परत्वः स्यादित्यनेन सूचितं प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह अयमर्थ इति · एवं च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञाविधा
नसामर्थ्यात्परशब्दाध्याहार आवश्यकः अध्याहारे मानाभावाच्चात्मदेशस्थस्य साधुत्वमिति भावः अनियतदेशभव
त्विसम्प्रयोगमवादेनोक्तं भवति तस्य प्रत्ययत्वमिति वार्थः पाश्चेति स्त्राकरणाजाघ वानुराधात्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंभवत्प्येकवा
क्यत्वाकाभेदेन विधेयेतिलाभ्यं न तदेवेति ·। भातो प्रातिपदिकादिताघनुवृत्तेस्ततः परएव भविष्यतीति तः परस्यैव वा
संबंधेसाहीत्यर्थः पूर्वप्रयोजनानुक्तेर्वाशब्दं भाष्यकृत्तद्दर्शयन्नाच एरस्साहेति · शास्त्रेणादृष्टानामेव लोपविधानात्क
प्रत्ययसंज्ञा परदृष्टे स्मृत आह परेणेति · ननु परस्मैत्यस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वप्रयुक्तलोपप्रकृतिपूर्वभूतानां न लोपो नापि सा
धुत्वमत आह तेषामिति · ततश्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति नियमान्न प्राप्तौ यो स्मत्स्यापि लोपादिसिध्यतीत्यर्थः अपृक्तसंज्ञा
करणाचित्तस्य प्रत्ययत्वतो पीतिभावः ननु पूर्वभूतेति · न च प्राप्ताप्रियी तास्पि कदाचित्स्यादिति भावः नहितेभ्यितिएवं चोत्तरस्यैव तस्य
तत्रासंबंधइतिभावः ननु परस्यैव तस्य करणेतु तत्सामर्थ्यात्परत्वबुद्धिविशिष्टो बोधः किंविरसर्थ इतितात्पर्यं नन्वसंतास्सता
मुत्पत्तिर्लोपो वा किमिति विधीयत इत्यत आह केवलमिति · प्रसक्तादर्शनस्यैव लोपत्वेन प्रसक्तत्वबुद्धये उत्पत्तिबोधनमिति
भावः।णित्कार्यं स्यो। परभूतेति। किं तिणीतिपितिकृती लादीनां परसप्तमीत्वादिति भावः यदेति · यद्धि षयेरस्य अर्थः एक
विषये आवृत्यानानादेशविधाने मानाभावात् · युगपत्त्रुतिर्ग्वाचकद्वयेनान्वयासंभवः। एवं पञ्चेरस्यापि विषयविशे

(७)

के॰ टी॰
६

घटत्वर्थः॥ अन्यथासंगतिः स्पष्टैव॥ अत एवास्य शा इत्यस्मिन्नयं पसंगतिः प्रकारांतरेणाख्यानेन तत्संगतिः विषयविशेषमेवा
ह्रस्य शा इति॥ अत्रैकस्यास्य शा एव लक्ष्यत्वोऽन्यजक्ष्यभेदेनापि लक्षणावृत्तिः एवं च कित्वसामर्थ्येनोत्तरस्य वोऽङ्गोभावो भवती
त्यपेविस्तुं शक्यः परग्रहणाभावेपीत्याशयः भाष्ये अपरभूतानामिति॥ नपरभूताः अपरभूता इति न विग्रहे तेपरभूता येषा
मिति चार्थः॥ तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनां चेत्यर्थः न तेन तदुक्तं अप्रत्ययिकेत्यादिना भाष्ये प्रकृतिरपि अभिधानेकर्त
व्येऽप्रत्ययिकापि प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थः तथा च तेषां लोके दृश्यमानानामसाधुत्वप्रतिपादनापरं भाष्ये इति सूत्रमिति भा
वः॥ भाष्ये यो बभ्रुमंडुलेमकः स देवदत्तः इत्यर्थः देवदत्तस्तनीत्याहरणं अन्यथा वा बभ्र्वादिषु प्रयोक्तव्येषु बभ्रुरित्यादिप्र
युज्यत इति कथनवत् देवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इति दृश्यते इति भाष्ये वक्तव्यं स्यात्॥ क्वचित्तु पाठ दृष्टो व्याचष्टे देवदत्ता
दय इति बभ्रुरित्यादौ प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरपि प्रयोगात्कथमसाधुत्वमुच्यते इत्यत आह तदपत्ये इति नेत्वभेदोपचारल
क्षणया प्रयोगे साधुत्वनिश्चयात्कथमस्यासाधुत्वमिति शंकते॥ नन्विति॥ नायमभेदोपचारेण प्रयोगः भेत्यादेरपि
प्रतिपत्त्यापत्तेरित्युत्तराशयः अभेदोपचारं विनोपगुसंबंध्यपत्यमित्यर्थप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्ता केवला प्रकृतिस्तथा
प्रयुक्तः केवलः प्रत्ययश्चासाधुरित्याह तस्मादिति॥ बहुवचनांतवदित्यनेन तत्र बभ्रुसंबंध्यपत्यमित्यर्थविषयलक्षणां एम॰
दर्शयति॥ अनेनासाधुत्वमिति॥ उक्तरीत्याऽप्रमार्थबोधविवक्षायां बभ्रुरित्यस्य प्रमाणमित्यर्थे हृपसज्मात्रस्येत्यर्थः अ ६

(३अ)

यंभावः समानेर्थेन्वाख्यातोनन्वाख्यातस्यनिवर्तकइत्युक्तेस्तत्रार्थेभेदपपरस्यसाधुत्वकथनात्केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्व
मितिारघूणामित्यादौतुतदपसेरघुत्वारोपेणरघुत्वेनैवरूपेणतेषांबोधान्नासाधुत्वं॰ तत्संबंधपदमित्यर्थेहि अरासमा
सयोरेवसाधुत्वमितिसत्त्रार्थात्वक्षुमकृमगर्गादीत्यत्रकोनक्षादिरूपकादिमध्ये॰ भागुरुक्तयुक्तिभिः परत्वेसिद्धे परस्यैवसेततत्प्रत्य
यः परोभवत्वेवेतिनियमार्थंतेनकेवलप्रकृतेर्नप्रयोगोनापिकेवलप्रत्ययस्येतिसिद्धं॥ भाष्येऽसाधुत्वोपपादकस्य परस्यै
वस्योदाहरणत्वोपपादकंचअवृत्तिजाइति॰ एकार्थीभावरूपवृत्तिविषयाभावेपिजातोउच्चारितावृत्तिजद्दृयसादिस्तह
शाः प्रमाणार्थकावद्धजन्तदृशसंख्यादिवाचिबहुशब्दवतद्धयसादयोपिसाधवः स्युरितितद्धारणार्थपरस्यैवेतिइतिभाष्या
र्थः बहुजपेत्त्वयाभिन्नार्थत्वात्स्तवबहुशब्दस्यसाधुत्वं एवमर्थान्तरवृत्तिताभावादसाधुत्वमेवेतिभावस्तदाहअवृत्ति
जाअपिअस्येति॰ तत्सदृशानुपूर्वीकत्वात्तदर्थत्वभ्रांत्येत्यर्थः प्रत्ययः परएवेतिनियमेऽर्थतः शब्दतश्चयः प्रत्ययजातीय
सपरएवेत्यर्थेनास्यासाधुत्वबोधं॰ अन्यथाऽस्यप्रत्ययत्वाभावेनक्वर्थंनियमेनासाधुत्वंबोध्येत॰ एतेनप्रकृत्युद्देशेनैवप्र
त्ययानांविधानात्केवलप्रत्ययस्यासाधुत्वंसिद्धेकथमिदंपरश्चेत्यस्यप्रयोजनमित्यपास्तं अन्येतितिअत्रयत्नेवहोरपिद्ध्यसा
दितुल्यत्वेनदृष्टांतत्वानुपपत्तिरिति हचि॰ धातोरित्याध्यायोवासन्नसयसंज्ञोभवतीत्यर्थेप्रधानवाधस्यानाप्पत्तेनाप्रधा
नसंज्ञायाएवविकल्पःस्यात्नचसइष्टः परग्रहणेतुतस्यामर्थ्याल्लंधानस्यापवाधेनसत्तनएवविकल्पइतिवावचने

(8)

कै·टी· स्यादिमाष्यस्यतात्पर्यं तमुपपादयति· तस्मादित्युत्तरेति· परश्चेत्तस्य सत्वेपि अप्रधानत्वात्तरत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति हूयप
७ तिनत्वत्रेति· नियतत्वादिति· तथा च तद्विकल्पो नेष्ट इति भावः तस्मादिति वचनाद्देति· तेन सूत्रेण उत्तरस्येत्यस्याप्युपस्थितावे
कार्थक शब्दद्वयेन निसंपरत्वस्य बोधनेन पृथ्कात्तद्विरुद्धो विकल्पस्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः भाष्येवापरइत्येतदभिसं
बध्यत इति पः। परः सवाभवतीत्यर्थः तस्माएवेति प्रधानत्वेनात्र नस्य विकल्पस्याप्राप्तत्वादिति भावः प्रत्याख्यात इति· सत्वेपि
नसंज्ञायाविशेषणं तद्विकल्पनिषेधः परश्चेतिसत्वेपि पात्वविकल्पाभाववत्· तत्रसामर्थ्यात् वृत्त्या वाक्या वा धर्म्मनिवृत्त्यर्थं सत्न
एवविशेषणं वाग्रहणं ध्वनितं चेदं समर्थी नाप्रयत्नादिति सूत्रभाष्ये इत्यपि बोध्य प्रयोगार्थमिदमिति· प्रयोगनियमार्थमेवे
दमित्यर्थः क्वचित्तु तथैव पाठः भाष्ये प्रत्ययपरैवेति· सामर्थ्यात्प्रत्ययो निमित्तं सदापरः प्रयोक्तव्य इत्यर्थे नैतन्नियमसिद्धिरित्य
र्थः ननु परएव स्यादितिनियमेव मस्तु गिस्तादेशिस्तादेरपि संभवेतां स्यातामिति चेन्न परः स्यादेवेत्यर्थात्· तथैव पन्याचष्टे नित्यं
परइति· मा कदाचित्त्परोन प्रयोजीति· तेनोभयनियमफललाभ इति भावः आद्युदात्तश्च एतेत्रयोप्यधिकाराः यत्तु परश्चा
द्युदात्तश्चेत्यनयोः परिभाषात्वमुक्तं· तन्न लिंगाभावात्· नचप्रत्ययसंज्ञैव लिंगं· एकवाक्यतयात्र या णामपि विधानेना
न्यतरस्यान्यतरलिंगत्वायोगात्· सहविधानं चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्फुटतरं भाष्ये तोदात्तो माभूदिति· अस्वरकाच्चउ एम·
च्चारणाभावेपि आद्युदात्तत्वनियमो न स्यादित्यर्थः नेतदिति अस्वरकोच्चारणाभावाद नियतांतोदात्तत्वादेः प्राप्तेन्नि ७

"Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai"

(8A)

तएवेत्यादिर्नियमार्थमित्यर्थः प्रत्ययविषयैर्नियमैरन्येषुस्वरेषुप्रतिबद्धेषुअस्वरकोच्चारणासंभवादाद्युदात्तस्यभविष्यती
तिकिमनेनसूत्रेणेतिभावः ननुलोकेत्रैस्वर्यनियमाभावेनास्वरकस्यापिच उच्चारणमस्त्येव· उदात्तादीनामभावस्यै
कश्रुतित्वात्· एकश्रुतेरतिरिक्तत्वेनु सापिस्यादितिकथमाद्युदात्तत्वसिद्धिः नचदूरात्संबुद्धावेवसापिनियता· विभाषा
छन्दसीत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः तेनात्रापिप्राप्तिकात्तस्याद्युदात्तत्वमितिचेन्नलोकेत्रैस्वर्यप्रवृत्ते वेदे चाद्युदात्तार्थमिदंसूत्रंनि
यमैः सिद्धत्वात्तदर्थमितिभाष्याशयात् प्रत्युतलोकेएकश्रुतिरित्येवेत्याहुः अनियतस्वरेति· पूर्वनियमेनत्वचितोन्य
स्वराव्यावृत्त्यानियतशास्त्रार्थानापत्त्याइष्टानुरोधादावृत्त्याभयविधनियमेमानाभावाच्चांतोदात्तएवक्वचिदित्येवनियमः
स्यादित्यन्यत्रानियमः स्यादित्यर्थः भाष्येसंज्ञासंनियोगेनेति· अत्रकरणेत्रयाणामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतयाश्रितप
विशिष्टत्वादेर्विधानात्· अन्यत्रकरणेनुप्रत्ययानुवादेनविधानान्नसंनियोगइतिभावः भाष्येह्याद्युदात्तग्रहणमि
तिप्रत्ययस्यचेतिकरणेऽपितस्याद्युदात्तग्रहणमत्रयुक्तमितिभावेनेदं· तदादेराद्युदात्तत्वमिति· तदादेरितितत्पुरुषः
तदंतस्येतिबहुव्रीहिः उत्पन्नः प्रत्ययइतिप्रत्ययग्रहणेयस्मादितिपरिभाषायाअनुवादविषयत्वादितिभावः न
हि एतेनपञ्चाचक्षेडुत्पद्यमानएवेति· तथाचेहकारणेप्रत्ययस्यानुवाद्यत्वाभावान्नपरिभाषोपस्थितिरितिभावः ञ्नि
त्यादिरितिञ्निदंतस्यञ्नितिपरेपूर्वस्यचाद्युदात्तविधायकं· ननुप्रत्ययस्येत्यनेननास्तिरुद्धं ञ्नित्यादिरितिसूत्रंस्वास्मिन्ने

(१)

कै॰ टी॰ वत्तरादितरंतयद्ग्रहणाभावस्य ज्ञापकं किंनस्यादिति चेन्न श्यमेन्विस्यादि रिति सूत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनोत्तरकालिकप्रत्ययस्ये
८ त्यस्य बोधस्य वतदुपस्थितिः स्यात तत्रैवृत्तरभावकल्पने स्याशपात् प्रातिपदिकांतोदात्तत्वमिति स्वरविधौ संघातः कार्यी सर्वस्य च के
वक्ष्यमाणत्वादनुदात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यं। पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापकेन खंडनादाह तद्धर्म इति अन्यपेति॰ षष्ठे सूत्रकर
णोद्दस्यर्थः तस्मादागमानुदात्तत्वसिद्ध्ये इह वचनमिति भावः एतदुक्तं तरं भाष्यमेकदेशयुक्तिः भाष्ये वक्ष्यामीति॰ व्याख्या
स्यामित्यापकादित्यर्थः अन्योचेति॰ शेषनिघातेनागमानुदात्तत्ववादी। केपुनरित्यस्य शेषनिघातेन पत्रनसिध्यतिते केइत्य
र्थः। तनत्तजंतत्वेन्विनीतीति चितइतिचोदात्तत्वे शेषनिघातेनसिद्धेराहल्विति॰ षष्ठाध्याये प्रत्ययस्य चेति सूत्रकरणवादौ उ
त्तरपत्तिभाष्येइ दूलवितेति॰ तइध्वनपत्न्याचषेतास्मिम कृत्वादि उदात्तइति। एवंचलवितेत्यादौ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदा
त्तत्वसिद्धिरागमानुदात्तवचनस्य षाष्ठसूत्रवादिमते फलमित्यर्थः अपरः फलंनास्तीत्याह भाष्ये इदंतावन्न प्रयोजयतीति।
षष्ठत्तती पयोरन्यतरत्रपाठेपि अंतरंगत्वात्पूर्वमेवाघुत्तल प्रवृत्त्यात् ततः शेषनिघातेने टोऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरसि
द्धेरित्यर्थः परोंतरंगत्वमपश्यन्स्वमते परत्वेन पूर्वमिडागमंस्थापयितुमाह। इदमिहेत्यादिना परत्वादिडागम इत्संतेनाश्र
परः स्वाशाऽ पंप्रकट्यति अंतरंगंतहीति॰ षष्ठे सूत्रकरणोपिज्ञापकान्नदादि विध्यभावे नांतरंगत्वात्पूर्वं स्वरे पश्चादि रम॰
डि उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातसिद्धेरागमानुदात्तत्वंनिष्फलमिति भावः उत्पत्तिसंनियोगेनेतिउत्पत्तिमात्रनिमित्त ८

(9A)

त्वेनेत्यर्थः नेदं भाष्यं तत्रीये सूत्रमिति पक्षे ऽ उपक्रमोपसंहारविरोधात् अत एव लविता इत्यपि न फलं अंतरंगत्वात् पूर्वं स्वरप्र
वृत्तेः । इड्डीधीप्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयणो बीजमाह अंगस्येति अंगसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः एवं च नस्याउभयाश्रितत्वाद् स्यापि
तत्वमिति भावः एवं शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमिति वादिनां पक्षे सूत्रारंभवादिनं प्रति आगमानुदात्तवचनस्येटः प्रयो
जनत्वाभावे उक्ते प्रयोजनांतरमाह सीयुट्तहीति अनवकाशत्वे सत्येव विशेषविहितत्वस्य बलवत्वप्रयोजकत्वादाह
परित्वादिति लादेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्यापि तदर्मादिरनवकाशः शपि पीत्वेसादोजसार्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुट्साव
काशः प्रेरुत्वे उभयप्रसंगे परत्वात्सीयुटित्यर्थः नानवस्थापातुन स्वरस्तस्यान कृत्वात् । न च पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमा
नत्वात् समुदायस्य व्यवहितत्वान्न निर्दिश्यमानस्यैवादेशाप्रवृत्तिरिवस्यादिति वाच्यं धातोरित्यस्य विहितविशेषण
त्वांगीकारेणाव्यवहितेपि प्रवृत्तेः । एवं च तत्रीये एतस्य पाठेपि आगमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमित्याह भाष्ये क्रि
यमाणोपीति यद्यपि तिबादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवत्वेन सिद्धं तथापि अधिकृतस्यासंबंधेमानाभाव इति प्रत्ययसंज्ञासं
नियोगेनेत्युक्तं। परस्येत्यस्याप्यत्र संबंधे बाधकाभावः धोतोः परत्वस्यापि सत्वात् ।। न च तत्रीये सूत्रे लस्य स्थाने इडुदात्तो
भवतीति उत्पत्तिकाल एव स्वरविधानादनुवादविषयायायदागमा इति परिभाषाया अप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदा
त्तत्वाशास्योच्चार्यमाणस्येटएवाद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यं आगमसंनिधाने विधीयमान

(10)

वै. टी.
९

स्थापितस्यप्रत्ययसंज्ञाविशिष्टे एवाद्युदात्तत्वं च तत्संनियोगेन विशिष्टे एवेत्यभिमानात् अन्यथा तावत एव पृथक्प्रत्ययत्वे
सीयुडं तस्यागमत्वं स्यात् तथा च तदंतस्यापि लविधौ दृष्टमित्यादौ गुणः स्यात्. इट्योर्दित्सकारस्येति. अत्र स्वरितत्वं नाशंक्यं औप
देशिकप्रत्ययत्वाभावात्. दित्वाच्चाभ्यस्यपदं यंपासुडिति. न च परस्मैपदनिमित्तकत्वादस्यादेशो नरंप्रवृत्त्या पूर्वमेव अंत
रंगत्वात्परत्वाच्चाप्रत्ययाद्युदात्तत्वेन ततो यासुडुस्वरको बाध्यतां शेषनिघातेनानुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तग्रहणांकप्यं
ज्ञापकमिति वाच्यं. परस्मैपदेष्विस्यस्याविषयत्वसमीत्वमाश्रित्यचावस्यायामेव यासुटि ततो ल्यादेशे तन्निमित्तकाद्यु
दात्तत्वे यासुटः सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्याशयात्. भाष्ये शकमेवं लब्धुमिति एवं रीत्येदं लब्धुं शकानन्तपूर्ववि
वचनमेवेत्यर्थः यथेववचनादिति तस्मिन्निति परिभाषा तत्र न विषयसप्तम्यनुवृत्तेति भावः अयापीति उक्तं आशयः आ
गमेस्त्वित्ययं दोषः याच्छ्वादिमते इत्याह आरब्धेत्विति. तृतीये आह धित्वित्यर्थः प्रत्ययसंज्ञेति. तावस्यायां सीयुडादा
वच्छाद्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वं जाता अपि शेषनिघातेनानुदात्ता भवंतीत्यर्थः एवं च तस्यानुदात्तत्वात् यागमानुदात्त
त्ववचनमनावश्यकमिति तात्पर्यं अंगसंज्ञा तु न. तस्यां पदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात्.
एवं च यासुटोपि शेषनिघातेनानुदात्त्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकासंभवोपि ध्वनितः एवं च लवि एम.
षीयेत्युदाहरणाविषयाक्लिष्टमात्रेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे इष्टासिद्धेरेकदेशयुक्तिरसंगतेति बोध्यं ननु न ९

नीयेसूत्रमतेपिअनुदात्तंपदमित्यस्यपरिभाषात्वात्तेनैकवाक्यतायामाद्युदात्तविधिकालेसंनिहितानामेवतेननिघातवि
धानात्पश्चात्संनिहितस्यैटोनिघाताप्राप्तेरागमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमितिचेन्न·चिनुतइत्यादौश्नोरनुदात्तत्वसिद्ध
येऽसंनिहितस्यापितेननिघातावश्यंभावेनपदग्रहणंपरिमाणार्थमितिवक्ष्यमाणयारीत्यान्यायसिद्धत्वेनचतन्मतेव
चनस्यानावश्यकत्वात्·नचैकपदेविशेषविधिंविनाद्वयोरुदात्तयोरभावात्उदात्तस्वरितयोरभावाच्चअस्वरकस्याच
उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेतिवाच्यं·एकश्रुतिविधेयेऽस्वरहितस्याप्युच्चारणसत्वात्·एकश्रुतिशास्त्रस्यविध
यत्वेसंभवतिनियमार्थत्वासंभवाच्चअतएवानुदात्तंपदमित्यस्यचारितार्थ्यंचिनुतइत्यत्रशेषनिघाताप्रवृत्तिस्तुहेरपित्व
स्यास्याउहीत्यादौचारितार्थ्येनप्रकृतेनरंगानपीतिन्यायेनस्वरापूर्वेणतुकःप्रवृत्यास्वरैकवाक्यतायास्तस्यानुदात्तंपदमित्य
स्याप्रवृत्तेरितिबोध्यं·आगमाअनुदात्ताइतिनकर्तव्यंकिंतुतेअविद्यमानवदित्येवकार्यमित्याहषाष्ठवार्तीभाष्येआगमा
इति·ज्वितेस्यलुडंतत्वेलजंतत्वेवाअंतोदात्तत्वेनस्वरितप्राप्त्यभावादाहतेनंतत्वादिति·कृतंत्विति·स्यस्यविद्यमान
वत्वेनद्विहितप्रत्ययस्यैवाद्युदात्तत्वेशेषनिघातेनागमानामनुदात्तत्वंसिद्धमितिभावः·शेषनिघातप्राप्त्यानुदात्तव्यावृत्त्यै
उदात्तग्रहणंचचरितार्थमितिदिक्।एवंचागमानुदात्तत्वंनतान्नीयसूत्रफलं·याज्ञेपिज्ञापकेनसिद्धत्वादित्यभिमानेनै
कदेशीउत्तरवार्त्तिकस्यवाशब्दंतद्धर्थंव्याचष्टेआद्युदात्तस्यतहीतिप्राप्तकैपरत्वनित्यरीत्याज्ञापकासंभवेतुआगमा

नुदात्तत्वरूपंप्रयोजनंस्थितमेव। ननुङीबुत्पत्तेः प्रागेवाणाद्युदात्तत्वेनेह तेउदात्तनिवृत्तिस्वरः। सिद्धस्तत्राह विभज्येति॰ वहिरंग
इति॰ तेन विभज्यान्वाख्यानेपि न दोष इति भावः अथ वांगस्येत्यादिविंसंस्तत्वाकृतबहिरंगत्वास्य शास्त्रेऽनाश्रयणा अयदि
त्युक्तं। पूर्वमियादेशो ङीविति। योपधत्वान्नङीविति भावः भाष्येन चापवादेति॰ जित्स्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा परत्वा
दस्वरकस्यैव लोपे ओन्ती कंसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः। प्रतीप्तनेइति॰ लोपो न्तरमपि प्रत्ययलक्षणे
णोनन्तस्य वृत्तेरिभावः ठग्इति अत्रेदंचिंत्यं अकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वेन तस्यांतरतम्यादिकादेशे आद्युदात्ते प्राप्ते नोदात्तादे
देशार्थं जत्त्वार्थकं॰ व्यंजनमात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राद्युदात्तत्वाप्राप्त्या न हि प्रयाद्युदात्तश्चेतस्य सामर्थ्यादित्यादेशे प्रवृत्त्याप
त्तौ तद्वाधापत्त्यार्थकंस्य एव मे वेनि कपमस्त्यापकत्वं। प्रत्ययात् अकारविशिष्टस्तत्र व्यंजनमात्रस्य व्यंजनांतरकाद्या
देशइलिपत्त्वस्कठस्येक इतिसूत्रस्य भाष्यस्वरसे व्यविरुद्धात्रैषा दक्षु ठकइत्यत्र हस्वासिध्याऽसंगतश्च॰ गौरवमस्त्येव
किं चात्रापि व्यंजनस्य प्रत्ययत्वे तदेकवाक्यतापन्नस्य तत्र फलाभावाद्यादेशोत्तरं तत्रैव स्वरप्रवृत्तिरुचिता। अकारविशि
ष्टस्यापि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्स्थाने आंतरतम्यादाद्युदात्त एवेकादेश इति ज्ञापकोपन्यासे फलं चिंत्यमिति दिक्
ततइति॰ कित्स्वरस्य मस्येति लोपेन बाधे एयस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च दोष इति भावः भाष्ये एनस्यां च सत्यामि
त्यादि। एवं चाद्युदात्तस्य वा लोपार्थमिति खंडितं॰ इदानीं प्रत्ययसंज्ञेति अनेन। हि पूर्वप्रयोजनानां खंडितत्वान्मुख्यं प्र

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com